

ГОДИШНИКЪ НА УНИВЕРСИТЕТА СВ. КЛИМЕНТЪ ОХРИДСКИ — СОФИЯ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ — ТОМЪ XL, 1943/44
JAHRBUCH DER UNIVERSITÄT DES HEILIGEN KLIMENT VON OCHRID IN SOFIA
HISTORISCH-PHILOLOGISCHE FAKULTÄT — Bd. XL, 1943/44

КЪМЪ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ

I

ДОКУМЕНТИ ОТЪ 1881 ДО 1890 ГОДИНА

ОТЪ

М. АРНАУДОВЪ

ZUR GESCHICHTE DES BULGARISCHEN EXARCHATS

I

DOKUMENTE AUS DEN JAHREN 1881—1890

VON

M. ARNAUDOV

СОФИЯ — SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКА ПЕЧАТНИЦА — UNIVERSITÄTSDRUCKEREI

1944

ЧАСТЪ I

ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

1

Главната спънка за правилното проучване дейността на българската Екзархия въ периода следъ Берлинския договоръ (1878) и до Балканската война (1912) иде, несъмнено, отъ липсата на сигурни документи, било отъ официаленъ, било отъ частенъ характеръ. Ако за историята на Екзархията отъ основаването ѝ въ 1870 г. до освобождението на България можемъ да се позовемъ на множество съобщения въ цариградския български печатъ, на протоколитъ на Светия Синодъ и на екзархийскитъ писма, на издаденитъ вече мемоари и на нѣкои документи въ европейскитъ дипломатически архиви,— за по-нататъшната сждба на това национално учреждение ние разполагаме съ сравнително по-оскъденъ автентиченъ материалъ, тъй като по-голъмата частъ отъ относително тукъ екзархийски документи и отъ официалната преписка въ българското министерство на външнитъ работи и на въроизповѣданията не е още обнародвана, както не сж обнародвани и всички мемоари на лицата, които поради отговорното си положение сж могли да следятъ и да знаятъ много нѣща отъ живота на Екзархията и отъ починитъ на екзархъ Йосифа. Трудността да се пише пълната и обективна история на Екзархията следъ 1878 г. иде и отъ тамъ, че повече, отколкото преди, въ този новъ периодъ дейността на черковната ни управа въ Цариградъ стои въ зависимостъ отъ сложната игра на политическитъ фактори, които влияятъ върху поведението на Високата порта. Представителка на българскитъ духовни и национални интереси въ Македония и Одринско, Екзархията бива вмъкната и отъ турското правителство и отъ европейскитъ кабинети въ водовъртежа на съревнованията за надмощие въ югоизточна Европа, така щото нейното устройство, нейнитъ схващания и нейнитъ вътрешни и външни отношения зависятъ отъ съображения и решения на великитъ сили, които могатъ да се проучватъ само въз основа на официалнитъ явни или тайни документи, които постепенно биватъ сега обнародвани. Докато не излъзатъ на свѣтъ всички тѣзи архивни материали, ние ще бждемъ значително ограничени въ правилното освѣтление на работитъ. И тъкмо за да улеснимъ подробната и достовѣрна история на българската Екзархия, която история е въ известна степенъ история на българскитъ народни сждбини и на българската

държава въ ново време, ние печатаме тукъ редица документи изъ архива на Външното министерство въ София, допълвайки ги съ нѣкои приноси — официални рапорти или частни писма и доклади — отъ други източници. Изнесенитѣ тукъ материалъ стои въ връзка съ биографско-историческия ни трудъ „Екзархъ Йосифъ и българската културна борба следъ създаването на Екзархията (1870—1915)“, томъ първи отъ който излѣзе въ 1940 г. Часть отъ документитѣ сж използувани вече тамъ, а останалата часть предстои да бжде използувана за продължението на изследването ни. За да бждатъ обаче документитѣ достъпни и за други лица, които се интересуватъ за историята на Екзархията, или за новата българска история изобщо, доколкото тя има нѣкаква връзка съ религиозно-просвѣтното и народностното ни дѣло въ неосвобденитѣ порано български земи, ние ги обнародваме тукъ въ хронологически редъ. Тѣ представятъ, собствено, първиятъ ни приносъ отъ този родъ, който може да бжде по-късно последванъ и отъ други приноси.

За по-ясно разбиране на документитѣ, намираме за умѣстно да отбележимъ главнитѣ въпроси, засегнати въ тѣхъ, безъ да изчерпваме всичко сжщественно, както то ще бжде изложено въ втория томъ на онова наше изследване за дейността на екзархъ Йосифа и за сждбата на Екзархията въ Цариградъ.

2

Берлинскиятъ договоръ отъ 1(13) юлий 1878 г. постави управата на българската черква въ особено трудно положение. Създаването на полунезависимото Княжество, съ негова отдѣлна черковна организация, правѣше въ очитѣ на турскитѣ и на нѣкои чужди правителствени срѣди излишно сжществуването на Екзархията въ Цариградъ, щомъ въ оня договоръ сж били предвидени реформи за християнскитѣ области на европейска Турция. Все споредъ тѣзи крѣгове, враждебно настроени къмъ българския елементъ или къмъ една черковна управа, която не се подчинява на вселенския патриархъ, ферманътъ отъ 1870 г. за Екзархията е губѣлъ своята сила, отъ момента, въ който по-голѣмата часть българци сж оставали извънъ предѣлитѣ на прѣката власть на Султана. Отъ Пловдивъ, гдето е дошелъ временно, екзархъ Йосифъ потегля на 9 януарий 1880 г. за Цариградъ, за да защити тамъ предъ Високата порта и предъ европейската комисия, натоварена да изработи устава за реформи въ вилаетитѣ, своитѣ права, интереситѣ на паството си тукъ и ненакърнимостъта на фермана¹. Докато преди войната отъ 1877 г. той е могълъ да разчита на известна благосклонность отъ Високата порта, за да поддържа

¹ Срв. Екзархъ Йосифъ I (1940), 359 нт.

мира между българитѣ, и на силна поддръжка отъ Русия, която не е искала да загуби симпатиитѣ на българитѣ, сега той е изоставенъ и отъ Турция и отъ руската дипломация, понеже тѣ намиратъ по-голѣмъ интересъ да подкрепятъ духовната властъ на гръцкия патриархъ. Извънъ това, сега, при разпокъсването на българскитѣ земи и при пълната дезорганизация и отчаянието на македоно-одринскитѣ българи, сръбската, гръцката и католишката пропаганда сж намирали по-широко поле за свободно действие между тѣхъ, разчитайки на моралната и материалната помощъ отъ страна на заинтересуванитѣ православни държави (Русия, Сърбия и Гърция) или отъ страна на Австрия, съ нейнитѣ домогвания за ширене на югъ. На Екзарха сж предстояли извъредно трудни задачи. Той трѣбва да отбива покушенията върху фермана, който гарантира вѣрскитѣ и образователни свободи на българитѣ; той трѣбва да се грижи за гражданскитѣ права на сънародницитѣ си, при една противобългарска политика на централната властъ и на провинциалната администрация; той трѣбва да издействува берати за увакантиитѣ митрополитски катедри въ Македония и Одринско; той трѣбва да защити българското учителство противъ систематичното клеветене и преследване отъ гръцкитѣ владици; той трѣбва да се бори предъ Високата порта и предъ руския и другитѣ посланици на великитѣ сили противъ безосновнитѣ претенции на чуждитѣ пропаганди и вѣроломството на гръцката патриаршия. Дълго време почти самъ въ Цариградъ, екзархъ Йосифъ не губи духъ и не намалява енергията си въ преследване на толкова разнообразни и мъчни задачи. Постепенно той съумява да възобнови и въздигне разстроеното учебно дѣло, като издействува задоволителна субсидия отъ правителствата въ София и Източна Румелия; и неотклонно той закриля духовенството, преследвано отъ пропагандитѣ, като намира опора въ патриотически надъханитѣ дейци отъ Македония и Тракия. Накрай, той е щастливъ да види, — въпрѣки грамаднитѣ противодействия, които се дължатъ и на вътрешнитѣ турски условия и на външно-политическитѣ усложнения, — постигнати къмъ 1890 г. минималнитѣ свои искания, за да се надява — следъ нова упорита борба и при настъпване на благоприятни обстоятелства — за други позначителни вѣрско-национални придобивки за българитѣ. Перипетиитѣ, презъ които минаватъ тѣзи усилия за затвърждаване на Екзархията и за защита на българското население противъ гръцкия духовенъ и турския административенъ произволъ, сж отбелязани въ нѣкои свои най-изпъкнали моменти или въ нѣкои свои характерни особености въ следващитѣ документи.

3

Отъ 29 октомврий 1881 г. ние имаме едно писмо на екзархъ Йосифа (той се бави тогава въ София, съ намѣрение да иде

да се лѣкува въ странство), отправено до Георги Груевъ, бившия екзархийски секретарь, а сега председателъ на Постоянния комитетъ въ Източна Румелия (док. № 1). Съ него Екзархътъ моли приятеля си, който заема отговоренъ постъ, да се погрижи за вписването въ бюджета на областта за 1882 г. на една по-значителна сума за учебното дѣло въ Македония. При тоя случай Екзархътъ изтъква злата воля на Високата порта относно турянето на фермана въ изпълнение и необходимостта да се разчита за отпоръ срещу елинизма или сърбизма, поддържани отъ Патриаршията, преди всичко на българскитѣ учители¹. Заболѣлъ доста сериозно, началникътъ на българската черква нѣма възможность да се завърне тѣй скоро въ Цариградъ, както го изискватъ интереситѣ на българитѣ въ Турско, и както настояватъ правителственитѣ срѣди въ Пловдивъ, (док. №№ 2 и 3). Но той е съгласенъ, въ разговоръ съ Т. Икономовъ, председателъ на държавния съветъ въ София, че е умѣстно да остави за свой намѣстникъ, въ Цариградъ, за презъ отсъствието си, нѣкого отъ архиереитѣ, напр. пловдивския Панаретъ. Въ писмото си до Постоянния комитетъ въ Пловдивъ отъ 26 май 1882 г. (док. № 4) тѣй одравдава застояването си въ София, което не може да буди подозрения въ Портенскитѣ срѣди, и изказва недовѣрието си къмъ проектираното реформено дѣло въ Турция².

Главната грижа на Екзарха по това време е да осигури материалната издрѣжка на духовенството и на учителството въ Македония. Той не пропуска случай, да убеждава управницитѣ въ София и въ Пловдивъ въ необходимостта отъ засилване и стабилизиране на тая издрѣжка, и той е честитъ да намѣри здрави разбирания по тая точка въ лицето на д-ръ Константинъ Стоиловъ, външенъ министъръ на България. Въ единъ обстоенъ докладъ до князь Александра отъ края на 1882 г. Стоиловъ развива подробно идеитѣ си по македонската проблема, като посочва и ролята на Екзархията въ организирането на българския народъ въ неосвободенитѣ земи подъ турско владичество³. Стоиловъ познава отблизу всички въпроси, свързани съ устройството на българскитѣ религиозни общини и на българскитѣ училища въ Македония, и може да начертае една правилна програма за политическата и културната работа въ нещастната страна. За уясняването и прилагането на тази програма, подъ ръководството на Екзархията, допринася въ ония години познатиятъ македонски родолюбецъ Наумъ Спространовъ, отъ когото имаме редица писма и доклади

¹ Срв. Екзархъ Йосифъ 478.

² Срв. Екзархъ Йосифъ 482.

³ Вж. този докладъ въ статията ми: „Константинъ Стоиловъ и българската Екзархия въ 1882 г.“ Годишникъ на универс. Св. Климентъ Охридски, ист. фил. фак., т. XXXVII (1641), 1—23.

по положението въ Македония. Спространовъ, „незамѣнимъ български общественъ деецъ и сътрудникъ на Екзархътъ“, по думитѣ на проф. Ив. Снѣгаровъ, който е проучвалъ усилията му въ полза на българщината¹, е билъ назначенъ следъ Освобождението за драгоманъ въ руското консулство въ Солунъ. Туряйки се въ връзка съ Екзархията, той ѝ дава ценни указания относно предстоящата борба съ Патриаршията и изпълнява ревностно и съ вещина всичкитѣ ѝ поръжки относно осведомяване на българското правителство по работитѣ въ Македония, относно подаването до европейската комисия (отъ страна на македонскитѣ епархии) на прошения за български владици и относно излагането на българскитѣ страдания и българскитѣ нужди предъ руското правителство или руското посолство въ Цариградъ. „Наумче Спространовъ, разказва въ споменитѣ си македонскиятъ учителъ Арсеній Костенцевъ, бѣ роденъ отъ Охридъ и владѣеше езицитѣ турски, арабски, персийски, френски, гръцки и пр. да чете пише и говори, човѣкъ съ добро сърдце, съ добра душа, патриотъ, — надали майка Македония ще роди второ чедо като него; неговитѣ услуги къмъ народа сж неописуеми.“ Като руски драгоманъ, Спространовъ настройва активно-приятелски къмъ българитѣ консула Якобсонъ въ Солунъ, сношава се писмено и лично съ посланика Нелидовъ въ Цариградъ, а въ известни случки се сношава направо съ правителството или Двореца въ Петербургъ, за да облекчи участието на невинно затворенитѣ и заточенитѣ, по гръцки владишки доносъ, българитѣ².

4

На 25 мартъ 1883 г. Спространовъ изпраща обстоенъ рапортъ до управляващия външното министерство въ София, Кириакъ Цанковъ, въ който излага „несносното и нетърпимо варварско иго,“ подъ което страдатъ българитѣ въ Македония (док. № 5.) Взимайки поводъ отъ прошенията на българската община въ Щипъ до руския генераленъ консулъ въ Солунъ, което се прилага въ преписъ, той съобщава печални факти относно „тероризирането и убиване духа и народното чувство на македонскитѣ българи“, вършено отъ властитѣ въ страната по наставления на централното правителство. Припомняйки неотдавнашнитѣ ужаси съ изтезанието на затворенитѣ невинни българи въ Прищина, наклеветени отъ единъ потурнакъ, той минава къмъ описание на насилията, извършени въ Щипъ отъ заптиетата, които прогонили богомолцитѣ отъ храма „Св. Богородица“, поругали се съ свещенитѣ

¹ Ив. Снѣгаровъ, Солунъ въ българската духовна култура. София 1937, 162—163, 173—174.

² А. Костенцевъ, Спомени. София, 2 изд. 1917, 177, 144 нт. Срв. и Екзархъ Йосифъ 378, 491 нт.

вещи, обискирали жилищата на учителитѣ и предали учителитѣ на каймакамина, който ги освободилъ следъ голѣмъ откупъ. Поради това грубо насилие почти всички по-видни граждани и търговци се разбѣгали отъ града, а останалото население изтрѣпнало отъ страхъ предъ заканванията на полицейския началникъ за „Вартоломейска нощъ“. Голѣма вина за тѣзи жестокости се падала на скопския грѣцки митрополитъ Паисий, който нескрито се заканвалъ да проважда въ заточение българитѣ дотогава, докато тѣ не се откажатъ отъ Екзархията и пригърнатъ „елинската идея“. Допълвайки рапорта си до българското външно министерство отъ 14 (26) ноемврий 1882 г. относно учителския въпросъ въ Македония¹, той излага мъчнотиитѣ по отварянето на затворенитѣ по-рано български училища и по снабдяването на българскитѣ учители (чрезъ ходатайство на руското консулство въ Солунъ) съ нужднитѣ позволителни документи. Мъчнотиитѣ идѣли най-много отъ грѣцкитѣ владици и грѣцкитѣ патриоти въ Солунския и въ Сѣрския санджакъ, които се силѣли да превърнатъ българската народна маса въ „бждещо украшение на Елинската корона“. Струмишкиятъ владика Агатангелъ билъ най-непримиримиятъ врагъ на българскитѣ училища. Откакъ затворилъ мъжкитѣ училища въ града, представяйки предъ подкупения каймакаминъ учителитѣ въ тѣхъ като агенти на „революционната Екзархия“, той се силѣлъ сега да затвори и девическото училище, като не се стѣснявалъ да анатемосва всички българи, които пращали децата си въ него. Сѣрскиятъ митрополитъ и солунскиятъ архиепископъ сжщо тѣй предприемали непрестанно действия противъ българскитѣ училища въ седалищата си, но не могли да сполучатъ още, поради опозицията на солунския генералъ-губернаторъ, на солунската българска община и на правителствената учебна комисия, като членъ на която билъ назначенъ и българинътъ-патриотъ П. Шумковъ. Спространовъ препратилъ, чрезъ Якобсона, преписи отъ прошенията на щипяни до руския консулъ въ Солунъ — до руския посланикъ въ Цариградъ и до министерството на Царя въ Петербургъ; освенъ това, разяснилъ на щипския делегатъ Златковъ, какви опасности застрашаватъ българския елементъ въ Македония отъ засилването на „австрийския авангардъ“, католицизма, и колко необходимо е да се довърятъ тѣ на Екзархията и на българската държава, за да се запази българското национално и вѣрско единство. Накрай той настоява предъ българското правителство да се внесе по-редовно субсидията за Екзархията по поддържане на училищата и обяснява, какъ стои въпросътъ съ издаването на български вестникъ въ Солунъ.

Въ самото прошение на щипяни отъ 27 февруарий 1883т. се съдържатъ оплаквания отъ мъжитѣ и гоненията, на които

¹ Св. Екзархъ Йосифъ 491, както и Годишникъ XXXVII, 10 нт.

тѣ били подложени „особено отъ войната насамъ“, и се изказва намѣрението имъ да приематъ католицизма или протестанството, за да се избавятъ „веднажъ за всѣкога“ отъ страданията, които теглятъ като православни поддържаници на Екзархията.

Въ новъ рапортъ до Външното министерство въ София отъ 10 априль 1883 г. (док. № 7) Спростановъ излага обстойно непоносимитѣ тегла на българитѣ въ Македония. По поводъ на този рапортъ, въ писмо до К. Цанковъ отъ 2 априль с. г. (док. № 6), той запитва, дали българскиятъ князь не би се решилъ да се застъпи предъ самия руски царь, „за да се проводятъ по-силни и решителни наставления въ посолството касателно черковния въпросъ“. И, като съобщава за премѣстването на консула Якобсонъ на другъ постъ, той моли Цанкова да подеиствува Князътъ предъ императорското министерство за назначаването за консулъ въ Солунъ на разположения къмъ българитѣ Тепловъ, тогава на служба въ цариградското посолство. Въ самия рапортъ Спространовъ говори за критическото положение на българщината въ Македония, и за необходимостта да се намѣрятъ незабавно срѣдства, чрезъ които би могли „да се успокоятъ и ободрятъ поне отчасти“ нашитѣ възбудени и отчаяни сънародници. Тревогата се дължи особено на засилената католишка пропаганда, покровителствуванa отъ австрийскитѣ агенти, която знае да използва хитро враждата между българи и гърци. Скопскиятъ владика Паисий продължава да насажда упорито „великата елинска идея“, сѣе раздоръ между българитѣ, разслабва тѣхното патриотическо усърдие и чрезъ интригитѣ си съдействува за преследването и арестуването на буднитѣ ни сънародници отъ властѣта. Отчаянието е подтикнало скопiani и щипiani да губятъ вѣрата си въ способността на Екзархията да ги защити и да мислятъ за крайни срѣдства за избавата си отъ грѣцкитѣ притѣснения. Че католицизмътъ не обещава тукъ нищо добро, показва случаятъ съ кукушкитѣ унии. Въпрѣки обещанията на пропагандата, че нѣма да се мѣнятъ обредитѣ и народностното чувство, учителитѣ и духовницитѣ въвеждатъ католишкото черковно учение и насаждатъ католишки фанатизъмъ, който заплашва единството на българитѣ въ Македония. Въ Струмишко владиката Агатангелъ затваря българскитѣ училища, унищожава българскитѣ черковни книги, преследва жестоко българскитѣ черковни настоятели и учители и запретява славянското богослужение. Съ това той улеснява агитацията на Pèrè Abonetti за приемане на католицизма. Струмишкитѣ българи сж се обърнали писмено за помощъ къмъ генералния консулъ въ Солунъ, Якобсона, и тоя е изпратилъ просбата имъ до руското посолство въ Цариградъ. Самъ Спространовъ върши всичко възможно, за да въздържи струмичани отъ крайни решения и за да имъ вдѣхне

патриотическа доблестъ и надежда за подобрене на положението имъ. Населението отъ Тиквешко е поискало писмено отъ губернатора въ Солунъ да му се разреши да припознава Екзархията, но тиквешкиятъ каймакамъ го обвинилъ, че се е поддало на „панславистични“ агенти. То е щѣло да се обърне съ оплакванията си и до руския консулъ, ако хуманниятъ и справедливъ губернаторъ не билъ схваналъ интригитѣ и не освободилъ затворенитѣ въ Солунъ българи. Все тъй обезпокоително било положението въ Битоля и въ Сѣрския санджакъ, гдето пѣкъ се проявявала протестантската пропаганда. Говорейки за преследванията на учителитѣ въ Сѣрско, Спространовъ посочва тежката участъ на учителитѣ въ Разлогъ, които още гняили въ солунския затворъ при военния съдъ, по вина на неврокопския каймакамъ. Подобни произволи вършалъ и леринскиятъ каймакамъ.

Спространовъ, който разказва съ видимо вълнение прискърбнитѣ факти, бие тревога за българското дѣло, виждайки „македонския хоризонтъ почти отъ всички страни закритъ съ гѣсти и тъмни облаци, които правятъ мрачно и непрозирно бждещето на тая нещастна страдалица, Македония“. Католицизмътъ може да пожъне бързи успѣхи при тази „комплектна духовна анархия“, ако Екзархията, този „единственъ якоръ за спасение на православието и на българщината“, не бжде незабавно призната като черковно ведомство надъ македонскитѣ българи, чрезъ застъпничество на българското правителство. Въ полза на това припознаване би могълъ да подеиствува, по мнението на консула Якобсонъ, както самъ Спространовъ, ако бжде изпратенъ въ Русия, така и българскиятъ князь, ако замине за тамъ въ връзка съ предстоящата императорска коронация. Важното е, както се изразява Спространовъ, „да може да се преобърне вече въ ясно опредѣлена активностъ тая убийствена пасивностъ, която владѣе въ руската политика спрѣмо черковния въпросъ отъ последната война насамъ“.

5

Между това, отъ день на день положението въ Македония става понатегнато, и Спространовъ, който има възможность да измѣрва степенята на възбуждението между българитѣ, съ опасността отъ необмислени решения, не престава да държи въ течене на събитията и на настроенията правителството въ София. Станалъ до болезненостъ чувствителенъ за всички скръбни случаи и за всици оплаквания отъ пострадалитѣ, като жертви на турски насилия, грѣцки клевети и католишко-униятски увещания, той предава тревогата си и на българскитѣ управници. На 16 априль 1883 г. той формено заклева управляващия външното министерство въ София, К. Цанковъ, да

употрѣби всичко, което зависи отъ него, за да се поправи злото (док. № 8). Не стане ли това, той не би могълъ да изтрае въ положението да бжде безпомощенъ зритель и заплашва съ оставка — съ оставка отъ единъ постъ, който, наистина, не е подведомственъ на българската власт, но въ замѣна дава възможностъ да се върши неоченима услуга на българското дѣло. „Ако се продължи това положение, заявява дълбоко наскърбениятъ отъ българскитѣ неуспѣхи охридски патриотъ, ще бжда принуденъ, казвамъ Ви го открито, да си дамъ оставката, защото не мога да гледамъ хладнокръвно да се предава отечеството ни на австрийскитѣ агенти, католицитѣ, безъ да мога да му помогна“. Въ рапортъ отъ 28 априль 1883 г. (док. № 9) той отново настоява да се стори отъ българското правителство всичко възможно, „за да се предвари ужасното зло и страшния ударъ“, и прилага писмото на учителя въ Струмица Бучковъ, въ което се излагало „крайното отчаяние“ на народа отъ фанариотския гнетъ и успѣхътъ на движението за поканване въ Струмица на униатския архиепископъ Ниль Смоленски.

Въ течение на 1883 г. разочароварието на българитѣ отъ безсилието на Екзархията да наложи своето право и да ги защити отъ грѣцкитѣ и турски произволи расте бързо. Но и Екзархията, на свой редъ, обречена на бездействие, се намира въ не по-завидно положение. Високата порта не само не мисли да признае на Екзарха духовната му властъ въ провинциитѣ, като бждатъ назначени български владици, но и подготвя отдалечъ отмѣняването на фермана за Екзархията и прогонването на Екзарха отъ Цариградъ. Знае се, какъ по поводъ на семейния султански празникъ (обрѣзването на султанскитѣ деца) презъ октомврий 1883 г., на който биватъ поканени всички началници на религиознитѣ общини, турското правителство дава на Екзарха да разбере, че не го признава вече за такъвъ началникъ, като го изключва отъ списъка на поканенитѣ. Това грижливо обмислено незачитане е трѣбвало да послужи като недвусмислено указание, че ведомството на Екзархията въ турската държава не съществува фактически и че Екзархътъ трѣбва да тегли последицитѣ, като напустне Цариградъ и установи седалището си въ Княжеството или въ Източна Румелия.

Екзархъ Йосифъ, смутенъ основателно отъ постѣпката на Високата порта, побързва да спасява каквото може да спаси. Той туря писмено княжеското и румелийското правителство въ течение на събитията, за да иска поддръжката имъ по закрепването на ведомството и на поста си. Той изпраща Спространова въ София, за да изтъкне убедително опасността за българщината отъ вдигането на Екзархията отъ Цариградъ; и той телеграфира на 29 октомврий до князь Александра, за да го уведоми за решението на Портата да унищожи Екзархията

и да го помоли — да се застъпи предъ руския царь за спиране на Портата въ пакостното ѝ за българитѣ намѣрение. Желаната отъ Екзарха намѣса на българското правителство и на князь Александра дава своитѣ резултати, между друго и главно чрезъ нареждането на руския царь до посланика Нелидовъ — да окаже поддръжката си на Екзарха предъ Високата порта. Получена телеграма отъ Царя до князь Александра (док. № 11), Екзархъ Йосифъ смѣта положението за временно спасено и започва съ нова енергия да отстоява правата си и разбиранията си предъ отговорнитѣ мѣста въ Цариградъ¹. Рускиятъ посланикъ въ Цариградъ съобщава на българския агентъ тамъ, че Високата порта — споредъ увѣренията на Виликия везирь и на министра на вѣроизповѣданията — „нѣмала намѣрение отъ сега и за скоро време“ да повдига въпроса за положението на Екзарха въ Турция (док. № 16). И докато Спространовъ ходатайствува, отъ името на Екзарха въ София и въ Пловдивъ предъ правителствата за осигуряване на субсидията за Екзархията и македонскитѣ училища (док. №№ 13 и 14), самъ Екзархътъ настоява да му бждатъ изпратени въ помощь д-ръ Г. Вълковичъ отъ Княжеството и Ив. Ев. Гешовъ отъ Източна Румелия (док. №№ 17—23), „за да се спре изпълнението на решението на Високата порта относно унищожението на Българската екзархия въ Турция“. Но това искане бива намѣрено за излишно, и цѣлиятъ въпросъ по унижението на Екзарха и по заплахата за вдигането на Екзархията се завършва съ благосклонния приемъ на Екзарха отъ Султана на 17(29) декемврий 1883 г. (док. № 25). Султанътъ увѣрява при този случай българския духовень началникъ, че желанието му било „последниятъ да остане да живѣе въ Цариградъ“, като същевременно се уреди „споредъ правдата“ изпращането на български владици въ провинциитѣ, по споразумение съ Великия везирь².

6

Въ течение на 1884 и 1885 г. Екзархътъ не успѣва да ускори издаването на владишки берати, и то както поради противодействието на Патриаршията и пасивността на руския посланикъ, така и поради нежеланието на турскитѣ управници да засилватъ значението на българския елементъ въ провинциитѣ. Презъ това време и сръбската пропаганда се обажда по-настойчиво, — което идва въ помощь на турската противобългарска политика. Затова правъ е билъ дипломатическиятъ ни агентъ въ Букурещъ Гр. Начовичъ, когато на 22 декемврий 1844 г. (док. № 26) обръща вниманието на софийското правителство върху необходимостта да се използватъ за интереситѣ,

¹ Срв. Екзархъ Йосифъ 519 нт., 522 нт.

² Срв. Екзархъ Йосифъ 550.

национални и черковни, на българското население всички благосклонни фактори и когато посочва като български приятел баронъ де Рингъ, новоназначения френски посланикъ въ Цариградъ. Баронъ де Рингъ билъ заявилъ предъ нѣкои лица, че при обиколкитѣ си въ Македония намѣрилъ само българитѣ като „основно и най-многочислено население“. Начовичъ знае прекрасно, че македонскитѣ въпросъ ще бжде решенъ окончателно само следъ една кървава война и че Македония ще бжде дарена като награда на победителя или на неговитѣ съюзници; но той пакъ настоява да не отбѣгваме мирнитѣ успѣхи и да се домогваме до засилване на влиянието на българския елементъ, за да бжде единъ день Македония спечелена за България. Работимъ ли въ тая посока, ние ще изпълнимъ дълга си въ името на народнитѣ интереси. „Г-нъ баронъ де Рингъ може да стане нашъ съюзникъ за постигане на една такава целъ“. Начовичъ гледа съ безпокойство на усилията на сѣрбитѣ да се назначатъ тѣхни консули въ Македония и да разширятъ влиянието си въ посока къмъ Солунъ. Затова той припомня на правителството въ София (док. № 28) за постѣпкитѣ на Бѣлградъ предъ Високата порта въ полза на сѣрбскитѣ консули и изказва мнение — да се отпуснатъ отъ Народното събрание субсидиитѣ, необходими на Външното министерство за защита на народнитѣ интереси извънъ Княжество, „интереси жизнени и отъ които зависи самото съществуване на Княжеството“.

Че наистина тѣзи интереси сѣ тогава застрашени, показва не толкова донесението на Евтимъ Чешмеджиевъ отъ Солунъ за изтезания надъ невинни българи, обвинени въ бунтовнишки замисли (док. № 29), колкото повѣрителното съобщение на Екзарха до външното министерство подъ дата 11 февруарий 1885 г. (док. № 30) и новата серия рапорти на Наумъ Спространовъ отъ началото на 1885 г. (док. № № 31—33). Въ връзка съ подетитѣ въ България и Източна Румелия митинги за съединението на българскитѣ земи, Екзархътъ обръща вниманието на външното министерство, че тѣзи митинги иматъ твърде неблагоприятно отражение върху работитѣ въ Македония и закрѣпването на Екзархийското ведомство. „Правителството, пише екзархъ Йосифъ, спре бератитѣ, защото се побоя, че въ Македония се готви възстание... При такива обстоятелства, Портата никога не ще позволи да отидатъ български владици въ Македония... Не само отиването на владици се спрѣ, но стаятъ най-строги преследвания на всичко интелегентно, на всичко мислеще въ Македония. Ние се боимъ тия вълнения да не станатъ причина, нашето учебно дѣло въ Македония да претърпи крушение. Учителитѣ за наймалко подозрение, за едно просто писмо, прието отъ София или Пловдивъ, се затварятъ“. И Екзархътъ изказва огорчението си, че въ България и Източна Румелия не се държи

смѣтка за становището на Екзархията по македонскитѣ работи, че не сжществува хармония между българскитѣ правителства и нея и че отъ София и Пловдивъ се действува мимо всѣко предварително споразумение съ черковното ни ведомство въ Цариградъ. „Но тая Екзархия нито веднажъ се е попитала отъ нѣкого, каква именно политика трѣбва да се държи, що би трѣбвало да стане, за да се получи едно или друго въ Македония касателно мирното преуспѣване на българското население. Всѣки действува по своему...“

Правителството въ София е било неприятно засегнато отъ укора на Екзарха за търпене на митингитѣ и на „вълненията“. Чрезъ министра на външнитѣ работи, Илия Цановъ, то отхвърля отъ себе си отговорността за неизпращането на български владици въ Македония и за влошаването на положението на българитѣ тамъ (док. № 34). То обръща внимание на факта, че Високата порта е била позволила изпращането на двама владици следъ като сж били станали двата митинга въ София, които сж направили най-силно впечатление въ Европа и въ Цариградъ, и че другитѣ митинги отпосле не сж могли да иматъ никакво значение за преследването на българската интелигенция въ Македония. Цановъ обявява за напълно безосновно предположението на Екзарха, че княжеското правителство е наредило самò да ставатъ митинги, и не вижда „никаква причина“ да се влиза въ споразумение съ Екзархията „върху политиката, която трѣбвало да държи то спрѣмо последнитѣ произшествия въ Македония“. Но че нито правителството държи безусловно на декларацията си за неучастие въ митингитѣ и за нежелание да съгласува политиката си къмъ Турция съ разбиранията на Екзарха, нито пъкъ последниятъ смѣта митингитѣ като изцѣло пакостни за разрешението на владишкия въпросъ и за престижа си предъ Високата порта, показватъ ни телеграмитѣ, размѣнени между Цанова и Екзарха отъ 18 до 31 мартъ 1885 г. (док. № № 35—39). Мѣнейки бързо тактиката си, Екзархътъ моли на 18 мартъ българското правителство (чрезъ българското агентство въ Цариградъ) — да заяви то предъ Високата порта, „че много гюрултии ще се избѣгнатъ въ България, ако се издадатъ бератитѣ на владицитѣ ни“ още преди Великденъ. Защото, между това, той се е срещалъ на 11 мартъ съ Великия везиръ и е доловилъ отъ думитѣ му, че турското правителство е сериозно обезпокоено отъ митингитѣ въ Княжеството и отъ слуховетѣ за предстоещи четнишки втурвания въ Македония. Сега самъ Екзархътъ поддържа предъ везира възможността отъ нови вълнения въ София и Пловдивъ и отъ преминаване на границата, за да упражни натискъ върху него и настоя за по-бързо издаване на бератитѣ¹. Цановъ, отъ своя страна, телеграфира на агента

¹ Срв. Екзархъ Йосифъ 596.

ни въ Цариградъ на 19 мартъ — да съобщи на Високата порта, че, ако се издадатъ бератитѣ, княжеското правителство ще бжде улеснено въ мѣрките си „да се обезсилятъ прибѣгналитѣ въ Княжеството македонци“. Нѣщо повече: на 30 мартъ Екзархъ Йосифъ моли да се предизвикатъ отъ правителството въ София „заявления отъ народа до Княза за издаване на бератитѣ“, като тѣзи заявления се съобщаватъ на Високата порта или на Султана. И Цановъ телеграфира на 31 мартъ до цариградското ни агенство — да се съобщи на посланика Нелидовъ, че „кипенето (effervescence) на населението е достигнало до най-висша степенъ“, поради отлагането отъ турското правителство да се издадатъ бератитѣ за две епархии, и че българското правителство не ще бжде повече въ състояние „да следва досегашното направление спрѣмо Турция“, ако се потвърди новината за закриване на училищното попечителство при Екзархията. Все тогава (док. № 39) и представителътъ на Екзарха въ София, митрополитъ Климентъ, нарежда — по препорѣка на Екзарха — до всички митрополити въ Княжеството да се предизвикатъ въ епархиитѣ заявления за точното изпълнение на фермана за Екзархията, „и следователно за издаване на берати на новоназначенитѣ митрополити“. Тѣзи заявления е трѣбвало да се отправятъ телеграфически чрезъ външното министерство до князь Александра, за да може той да настои „за запазване църковнитѣ ни правдини, обезпечени отъ Берлинския договоръ“. Князь Александъръ, най-сетне, подава на 4 май 1885 г. телеграма направо до Султана, която започва така: „Цѣлото население отъ Княжеството ме моли да ходатайствувамъ предъ Ваше Иператорско Величество, щото правата и привилегиитѣ, подарени отъ султанъ Азисъ на българската черква, да бждатъ запазени и приложени изцѣло“. И добавя се още, че, ако бждатъ издадени берати за означенитѣ въ фермана епархии, „това ще подействува за успокоението, като на българското население въ Княжеството, тѣй и на българитѣ, които живѣятъ въ императорскитѣ виалети“¹.

7

Въпрѣки всичкото възбуждение на духоветѣ въ България и въ Източна Румелия и всички дипломатически постѣпки отъ страна на княжеското правителство, отъ Княза и отъ Екзарха предъ Високата порта или Султана, не се постига никакъвъ резултатъ по въпроса за назначаването на български владици, съгласно съ фермана отъ 1870 г. Наистина, самъ Султанътъ като че е склоненъ да се приложи ферманътъ, при създаденитѣ напоследъкъ условия, и предписва на министерския съветъ да се занимае съ отговора на телеграмата отъ Княза². Но турското

¹ Документи за бѣлг. история, изд. Бѣлг. академия на наукитѣ и изкуствата, т. IV (1942), 62.

² Документи за бѣлг. история IV, 62.

правителство не вижда възможност за задоволяване на българското искане: то е парализирано отъ противодействието на Патриаршията, на Гърция и на Сърбия, при което този път и Австрия застава задъ Сърбия, за да не сполучи подкрепениятъ отъ руска страна Екзархъ. Това правителство се бои, извънъ всички външни затруднения, и отъ засилването на българитъ въ Македония, предвиждайки, че тѣ ще искатъ, следъ получаването на черковнитъ си права, и автономия на страната.¹ И докато Екзархията е безпомощна да предизвика каквото и да било разрешение на кризата, въ Македония и Тракия терорътъ всрѣдъ българското население, по вина на фенерското духовенство, на турската покварена полиция и на инороднитъ разбойнишки елементи, расте неспирно въ течение на 1885 г. — годината на Съединението и на сръбско-българската война. Неуморниятъ Наумъ Спространовъ продължава отъ Солунъ своитъ информации, своитъ препоръки и своитъ молби по закрепването на черковно-учебното ни дѣло и по защитата на потиснатитъ сънародници. На 18 февруарий 1885 г. той изпраща рапортъ до външното министерство въ София (док. № 31), въ който отбелязва „всеобщото униение, крайната неизвестностъ и окончателния упадъкъ на духоветъ“ въ Сърския санджакъ, гдето гръцкитъ агенти и турскитъ власти вилнѣяли необузвано. Току-що е започнало пробуждането на националния духъ „у дълбоко заспалия тамошенъ българинъ“, и учебнорелигиозното дѣло на Екзархията се подлага на унищожение. Въ Неврокопъ тъмницата била препълнена съ затворени българи, по доносъ на гърцитъ за нѣкакви тайни събрания на влиятелнитъ българи и на учителитъ, както въ Съръ били докарани невинни жертви отъ Разложко. Въ Дебърско българитъ били преследвани отъ албански агитатори, които принуждавали селянитъ да се подписватъ на прошения за закриване на българската община въ Дебъръ. По въпроса за спорнитъ черкви Високата порта, водена отъ принципа „раздѣлай и владѣй“, наредила предаването имъ на патриаршититъ, и това било голѣмо насърчение на гръцкото дѣло. На 28 февруарий с. г. Спространовъ докладва за разнитъ злодеяния и свирепости, вършени отъ турскитъ разбойници изъ разни мѣста на Македония, като се спира и на албанскитъ движения противъ турското правителство (док. № 32). На 4 мартъ с. г. той говори за освобождаването на българитъ отъ Гумендже, наклеветени отъ гърцитъ и сѣдени въ Енидже, за положението на страдалцитъ отъ Сърско, които се оплакали до Великия везиръ, и за гръцко-българската черковна борба въ Костурско, гдето екзархититъ се държали твърдо (док. № 33). А на 10 априлъ с, г. той излага отново тежкото положение на сърскитъ затворници; съобщава, че е разпоредилъ да се изпратятъ отъ

¹ Срв. Екзархъ Йосифъ 605.

цѣла Македония телеграфически прошения до Великия везиръ, секретаря на Султана и Екзарха, съ които да се иска издаването на берати за македонскитѣ владици, и изтъква, че въ много градове на Македония хилядогодишнината на светитѣ братя Кирилъ и Методий била отпразднувана съ тържествени събрания и като народенъ празникъ (док. № 40). Отъ края на 1885 г. (20 декемврий) е датуванъ рапортъ, съ който се известява за турскитѣ военни приготовления въ северна Македония, за въздържането на българитѣ да подаватъ благодарствени адреси до Султана, въ свръзка съ изказаната височайша благосклонность къмъ населението, и за критическото положение на българското учебно дѣло (док. № 41).

Въ началото на 1886 г. Спространовъ има случай да рапортира за недоразуменията въ кукушката униатска община, които довели до присъединяването на по-голѣмата и влиятелната частъ отъ униатитѣ къмъ екзархийското ведомство. Каймакаминътъ въ Кукушъ взелъ страната на католишката пропаганда и започналъ насилията си надъ екзархиститѣ, поради което тѣзи се оплакали на Великия везиръ и на солунския валия. Рускиятъ консулъ въ Солунъ се застъпилъ въ полза на несправедливо обвиненитѣ и изтъкналъ несъвмѣстимостта на правителственитѣ интереси съ постѣпкитѣ на подкупенитѣ власти, противъ екзархиститѣ. Високата порта обаче е усвоила линията на покровителство къмъ католицитѣ, за да отслабва влиянието на екзархийската партия (док. № 42).

8

Въ усилията си да закрепи ведомството си въ Турция Екзархътъ се убеждава, че България, че българското правителство е слабо да му даде сигурна опора и че, ще-неше, той трѣбва да търси и поддръжката на Русия. Но Русия е крайно недоволна отъ развоя на работитѣ въ България, особено следъ Сръбско-българската война, и поради това не иска да знае за тежката участъ на българското население въ вилаетитѣ и за неприлагането на фермана отъ 1870 г. Екзархътъ вижда ясно, че, докато не се подобрятъ отношенията между България и нейната освободителка, не ще може да се очаква никакво застъпничество отъ Русия предъ Високата порта или предъ Патриаршията въ полза на българскитѣ граждански свободи или черковни права. И той се наема да посрѣднички между руското посолство и софийското правителство, за да се изгладятъ недоразуменията и възстанови руското благоволение къмъ българитѣ въ Княжеството и въ Турция. На 8 юний 1887 г. той пише частно писмо до министра Григоръ Начовичъ, довѣрения си приятель (док. № 45), въ отговоръ на писмо отъ тогава, въ което сж се искали, както личи, нѣкакви разяснения относно почина на Екзарха за

онова посрѣдничество. Разчитайки на дискретността на Начовича, Екзархът му съобщава: че починът е негово собствено дѣло, а не внушение отъ посланика Нелидовъ; че руското правителство не се движи отъ лоши намѣрения къмъ българитѣ, както вѣрватъ правителственитѣ партизани въ София; че д-ръ Чомаковъ отъ Пловдивъ му предлагалъ, да се постави лично Екзархътъ на чело на една депутация, която да иде въ Петербургъ, за да моли Царя да признае независимостта и конституцията на България; че, посвещавайки Нелидова въ предложението на Чомакова, чува отъ устата на Нелидова увѣрение за липсата у Русия на всѣка помисълъ за такова покушение върху независимостта и конституцията. „За да се възвърнатъ добритѣ отношения—заявява Нелидовъ, привеждайки и мнението на Царя—нѣма освенъ владѣющата партия да измѣни враждебното си поведение къмъ Русия“. И Нелидовъ добавя още: Русия нѣма намѣрение да анексира България и съжалява за изпращането въ България на министри като Ернота и Соболева, което е било грѣшка. Всичкото, което тя желае, е: Князътъ да е човѣкъ сериозенъ и да не прави политика противъ Русия; войската да е дисциплинирана, за да може да се разчита на нея; и конституцията да се ревизира отъ едно Велико народно събрание, за да управлява правителството по-добре страната. За да се стигне до безболезнено разрешение на кризата въ България, Нелидовъ намира предъ Екзарха за полезно: Великото народно събрание „да поиска съ телеграма отъ Царятъ единъ привремененъ комисаръ, за да въдвори мирътъ и съгласието между партиитѣ“ и „да предстои за избирането на новъ князь“. А за да се въдвори дисциплината въ армията, налага се „за известно време“ да застане на нейно чело единъ руски генералъ, а може би и нѣколко само руски висши офицери“. Избраниятъ по препорѣжка на Царя български князь ще бѣде тогава одобренъ отъ всички велики сили...

Възприемайки всички тѣзи внушения на руския посланикъ, съ които явно се цѣли настаняването на Русия въ България, Екзархътъ се труди да склони Начовича въ полза на препорѣчанитѣ мѣрки, за да се стигне до нормализиране на положението въ Княжеството. Сжщитѣ съобщения и съображения, понѣкога почти дословно, изнася той и въ писмото си до д-ръ Чомакова отъ нѣколко дни по-късно (19 юний 1887), като добавя и нѣщо ново, именно — страха си отъ обръщане на рускитѣ симпатии къмъ Сърбия, което би насърдило сръбската пропаганда въ Македония¹. Нѣкои български опозиционери, които били ходили въ Русия, дозели голѣмото огорчение на руситѣ отъ поведението на България и изказвали страхъ, да не би това обществено мнение да повлияе и на

¹Срв. А. Шоповъ, „Д-ръ Ст. Чомаковъ“, СББАН. XII (1919), 256.

самото руско правителство, „та да измѣни своята политика спрѣмо българския народъ, като обърне любовта си къмъ сръбския. Не напраздно отъ една година насамъ сръбитѣ се завзеха да правятъ въ голѣмъ размѣръ пропаганда и да си приготвяватъ гнѣзда въ Македония, съ които да могатъ да оправдаятъ единъ день своитѣ претенции надъ тая областъ. Тая пропаганда въ съгласие съ гръцката, щомъ захвана да се подкрепя и отъ рускитѣ консули, ще има голѣмо деморализуеще действие надъ духа на простото и бедно население, което всѣкога вѣрва въ силата на руския царь... Ако руското правителство се откае отъ българитѣ и даде обещание на сръбитѣ, то тия обещания ще бждатъ въ ущърбъ не само на бждеща, но и на настояща България... Ако ли нашитѣ следватъ да слушатъ съветитѣ на англичани и австрийци, на които всичкиятъ интересъ е да пакостятъ на Русия, азъ се страхувамъ да не отиде напраздно всичкиятъ ни трудъ за запазване българщината въ Македония“.

Скептицизмътъ на Екзарха не е билъ безъ сериозни основания. Но дали и съгласието му съ проекта на Нелидова отговаря на реалнитѣ интереси на България за заздравяване на независимостта и на конституционния режимъ, остава съмнително. Цѣлиятъ въпросъ за руско-българскитѣ отношения и за становището на Русия къмъ екзархийската политика въ Турция влиза въ нова, по-критическа фаза следъ избора на князь Фердинанда, на 25 юний 1887 г. Русия не само се обявява противъ избора на Кобургския принцъ на българския престолъ, но и противъ българското правителство, което тя иска да свали чрезъ предизвикани отъ нея вътрешни движения, както и противъ правата на Екзархията, срещу която се дава поддръжка на Патриаршията. На 26 февруарий 1888 г. Екзархътъ се обръща съ ново писмо до Начовича (док. № 50), за да подчертае грѣшката, извършена съ избора на Фердинанда, и да настоя да се задоволи на всѣка цена честолюбието на Русия. Той иска „да не се затваря вратата за едно споразумение“ съ освободителката и мисли, че това споразумение не трѣбва да се постига чрезъ партия, „враждебна на интереситѣ на черквата“, каквато е тая на цанковиститѣ или на каравелиститѣ. Това могатъ да сторятъ консерваторитѣ, може да стори и Стамболовъ, който се оказалъ на власть „съ много по-практиченъ умъ и по-способенъ“ отъ другитѣ партийни шефове.

Докато презъ 1888 г. турското правителство заема едно все по-неблагоприятно становище по екзархийския въпросъ, носейки се дори съ мисълта да подчини българитѣ въ своитѣ земи на Патриаршията, българското правителство, поставено предъ необходимостта да брани вътрешния миръ срещу рускитѣ

заговори, намира за по-умѣстно да не дразни Високата порта съ искания за владишки берати и да препоръча на българския народъ въ Македония „за сега да мирува“. Така се изказва министъръ Странски въ телеграма до агента Вълковичъ отъ 22 февруарий 1888 г. (док. № 48), изпратена въ отговоръ на една телеграма отъ Вълковича (20 февруарий с. г.), съ която този дипломатически агентъ се оплаква отъ Екзарха, че отлагалъ да подаде уговорената между д-ръ Стоиловъ, Вълковичъ и самия Екзархъ нота до Високата порта, за да се изтъкнатъ страданията на българитѣ въ вилаетитѣ (док. № 47). На 23 февруарий с. г. Вълковичъ подава нова повѣрителна телеграма (док. № 49). Въ нея той увѣрва българското правителство, че то „не разбира“ положението въ Турция и че „ще изгубимъ най-благоприятния случай“ да се извлѣкатъ „значителни преимущества“ за българския народъ. Между това, ставайки изразителъ на вълнението между българитѣ въ Македония и Одринско, Екзархътъ се решава най-сетне да подаде нота за непоносимото положение на тия българи и за необходимостта да имъ се назначатъ владици отъ Екзархията. За тая дълга нота отъ 2 априль 1888 г. Вълковичъ оведомява министъра Странски съ телеграма отъ 6 априль (док. № 51). И Странски, който не желае да се вижда въ постъпката на Екзарха починъ на българското правителство, дава инструкция на Вълковича въ телеграма отъ 7 априль (док. № 52), да подкрепи тая постъпка, като подчертае, че Екзархътъ действува по собствено разбиране и, за всѣки случай, не въ съгласие съ руситѣ, „чиито възглѣдове по тоя въпросъ сж противоположни“.

Самъ Екзархътъ въ дълго повѣрително писмо до министъръ Странски отъ 16 априль 1888 г., къмъ което прилага и преписъ отъ нотата си до Великия везиръ, предава устнитѣ си обяснения предъ везира (док. № 53). Именно, той изтъква, че Берлинскиятъ трактатъ не е отмѣнилъ черковнитѣ права на българитѣ въ Турция по фермана отъ 1870 г.; че самъ Султанътъ е потвърдилъ тия права, като е пожелалъ да остане Екзархътъ въ Цариградъ; че, въпрѣки това, бератитѣ за български владици не се издаватъ, а въ замѣна каймакамитѣ, мютесарифитѣ и валиитѣ поддържатъ властта на гръцкитѣ владици надъ българитѣ; и че населението, претеглило вече много отъ насилията, принуждава Екзарха да поиска отъ правителството „решителенъ отговоръ“ по прилагането на фермана и издаването на бератитѣ. Великиятъ везиръ, повтаряйки несъстоятелнитѣ възражения на Патриаршията, изказалъ страха си отъ протеста на Гърция, въ случай че се даде духовно ведомство на Екзархията въ Македония. Но Екзархътъ оборилъ и възраженията на Патриаршията и довода на везира, за да подчертае несправедливостта къмъ българитѣ и да поиска откровенъ отговоръ на искането си. „Народътъ трѣбва

да знае истината, за да размисли и потърси самъ църъ на болката си“, приключва той обясненията си. Неговото мнение предъ министъръ Странски за поведението на Портата е, че тя „има за начало систематически да преследва и съкрушава българитѣ“ въ стремежа имъ да отхвърлятъ ведомството на Патриаршията. Между това сръбската пропаганда, насърдчавана отъ Патриаршията и отъ правителството, прави нѣкои завоевания въ Дебърско, Тетовско и Гостиварско; а гръцката пропаганда души българитѣ въ южна Македония. Дветѣ пропаганди се ръководятъ отъ свои официални представители, както и отъ владичитѣ и консулитѣ на Гърция и Сърбия; а Екзархията не може да назначи нито дори инспектори, за да спохождатъ училищата и контролиратъ учителитѣ. Всички постѣпки, молби, протести на Екзарха, въ защита на населението, „удрятъ всѣкога о камъкъ“. Политиката на правителството остава „непреклонна, неумолима“. За да запази единодушието верѣдъ православнитѣ българи, Екзархътъ е предприелъ своята решителна постѣпка. Но ако Екзархията нѣма задъ себе си „всичката нравствена поддръжка на съединена България, съ всичкитѣ влияния на ония сили, които я поддържатъ“, тя не би могла да спечели въ борбата за запазване си въ Цариградъ и за спасяване на населението отъ ведомството на Патриаршията.

Въ изложението си до Великия везиръ Екзархътъ тегли сумата на своитѣ установявания и желаня, като изброява подробно преследванията, на които населението е изложено, въ свръзка съ новопостроенитѣ или неосветенитѣ си черкви, ржкополагането на свещеници, брачнитѣ дѣла, предаването черква и гробища на отстѣпилитѣ отъ Патриаршията села, доходитѣ отъ имотитѣ за издръжка на училища и черкви, и т. н. Отбелязвайки прѣчкитѣ и наказанията отъ страна на правителственитѣ власти и произволитѣ на гръцкитѣ владичи, Екзархътъ настоява да се тури край на черковнитѣ недоразумения, като се приложи ферманътъ и изпратятъ владичи отъ Екзархията.

Високата порта застава на гледището да не взема подъ внимание нотата на Екзарха, — това съобщава на 17 май Вълковичъ въ София (док. № 55), — и Екзархътъ остава крайно наскърбенъ, както съобщава Вълковичъ на 24 май повѣрително въ Вншното министерство (док. № 56), „понеже той се обвинява отъ самото си стадо въ недеятелность и неумение да защитава българската черква предъ турскитѣ висши власти“. Предъ английския посланикъ Вълковичъ застѣпва мнението, че отговорътъ на Великия везиръ ще направи лошо впечатление въ София и може да повреди на партията, която поддържа отъ две години борбата противъ рускитѣ домогвания въ Княжеството. Той му говори още за трудното положение на българитѣ, въ защита на народността си, щомъ руситѣ и австрийцитѣ помагатъ на сръбската пропаганда, Гърция и Патриаршията

на гръцката, а Римъ и католишкитѣ държави на католишката. Изоставени така отъ западнитѣ сили, българитѣ — правителство и народъ — ще се видятъ принудени да се спогодятъ съ Русия. Посланикътъ вижда всичката сериозностъ на положението, но намира, че никой представителъ на великитѣ сили не е въ състояние сега да направи нѣщо по македонския и по арменския въпросъ.

10

На 26 августъ 1888 г. министъръ К. Стоиловъ, който се намира въ Виена, телеграфира на министра Странски въ София (док. № 58), че, споредъ сведения отъ италиянска страна (Криспи), великитѣ сили се били споразумѣли да се запази статуквото въ Европа и че „днесъ е най-несгодното време за повдигане македонския въпросъ". Повдигне ли се обаче този въпросъ мимо насъ, той ще бѣде решенъ въ ущърбъ на българитѣ. „Криспи съветва нѣколко пѣти да бъдемъ умни и осторожни и да се надѣваме на времето.“ Австрия и Италия били приятелски настроени къмъ насъ. — И, наистина, моментътъ е билъ твърде неблагоприятенъ за българскитѣ искания въ Македония, при изостренитѣ отношения между Русия и Австрия по политиката имъ на Балканитѣ и при новия приятелски курсъ на германската политика по отношение на Австрия, възвестенъ отъ кайзеръ Вилхелмъ II на 25 юлий 1888 г. чрезъ тронното слово предъ Райхстага¹.

Но населението въ Македония, което не държи смѣтка за опаснитѣ усложнения въ Европа, не може да трае въ неопредѣленото и трудното си положение и на 4 септемврий подава прошение до Великия везиръ, съ което иска равноправие съ другитѣ християнски общини въ Турция. (док. № 60). Въ това прошение, подписано отъ 500—600 души и скрепенъ съ еснафски печати (док. № 61), българитѣ отъ вилаетитѣ Солунъ, Битоля, Косово и Одринъ излагатъ отново всички неправди, които теглятъ отъ органитъ на Патриаршията и на централната властъ; изтъкватъ волята си да се учатъ и изпълняватъ религиознитѣ си обреди на български езикъ, утвърждавайки националнитѣ си чувства, тъпкани отъ гръцката пропаганда; и молятъ да имъ се признаятъ черковнитѣ свободи, обещани отъ фермана. Посещавайки посланицитѣ, въ свѣръзка съ постѣпкитѣ на Екзарха и прошениято на македоно-одринскитѣ българи, Вълковичъ извлича на 8 септемврий 1888 г. впечатлението, че великитѣ сили не желаятъ да повдигатъ българския въпросъ, „за да не възбудятъ компетициитѣ и негодуванието на Сърбия и Гърция“ (док. № 62). Стоиловъ, на свой редъ, телеграфира отъ Виена до министъръ Странски, на 27 септемврий, че споредъ мнението на австрийския министъръ

¹ Срв. Ив. Панайотовъ, Русия, великитѣ сили и българскиятъ въпросъ... София 1941, 15, 119.

Калноки статуквото въ Македония трѣбва да се запази и че великитѣ сили нѣматъ намѣрение да правятъ никакво предложение въ полза на България. „Повдигането на македонския въпросъ, заявява Стоиловъ, очуди всички, защото е очевидно само въ полза на Русия“. Австрия се стреми да запази независимостта на България, но нейнитѣ усилия като че ли не се оценяватъ добре въ София. А между това грѣцкиятъ и сръбскиятъ кралъ сж предявили претенциитѣ си за Македония (док. № 63).

Постепенно обаче условията въ България и навънъ се мѣнятъ въ смисълъ, че се очертава все по-ясно намѣрението на Русия да компрометира положението на князь Фердинанда въ България, като свали и правителството на Стамболова, и намѣрението на Австрия да спечели България при единъ възможенъ конфликтъ съ Русия, като отъ сега защити позициитѣ на русофобското правителство въ София и правата на българитѣ въ Македония. Поддържа ли още въ началото на юний 1889 г. Великиятъ везиръ предъ Вълковича дилемата, „че българското население въ Турско трѣбвало или да промѣни вѣрата си или да се подчини на Патриаршията“, самъ Вълковичъ, който долавя обрата въ поведението на нѣкои западни сили къмъ България, изказва мнение въ повѣрителния си докладъ до министъръ Странски отъ 9 юний 1889 г. (док. № 64), че е необходимо „да подаде правителството ни на благоволяещитѣ намъ велики сили едно кратко, но добро изложение отъ страна на нашитѣ едноплеменници (въ Турция), а на Високата порта, чрезъ Решидъ бея, една строга но съ перемптоаренъ тонъ нота“. И той добавя: „При това, едно студено по незадоволствие обнасяне къмъ Турция ще има, съмъ увѣренъ, за следствие да повразуми донейде си Високата порта и да я накара да отстѣпнѣ нѣщо въ полза на българитѣ, живущи въ Турско“.

Правителството въ София се решава да опита предпазливо тая тактика, и на 14 юний 1889 г. министъръ Странски изпраща до Вълковича телеграма, съ която настоява да не се вдига отъ Одринъ митрополитъ Синесий, както била наредила портата чрезъ Екзарха. Великиятъ везиръ, съобщава Вълковичъ на Странски на 22 юний с. г. (док. № 65), отказалъ да било нѣкога заповѣдано на Екзарха да отзове Синесия. „Това е едно доказателство, забелязва Вълковичъ, че въ Високата порта се подчиняватъ и, въобще, отстѣпватъ предъ справедливитѣ искания само когато последнитѣ се подкрепятъ отъ решителна и енергична политика“.

Година по-късно Стамболовъ се чувствува дотолкова сигуренъ за заздравеното вътрешно положение на България и за външната си дипломатическа поддръжка, щото на 6 юний

1890 г. може да телеграфира на Вълковича въ Цариградъ, да подаде готовата отъ по-рано нота до Високата порта (док. № 69). Въ тази нота отъ 4 (16) юний¹ се очертава лоялната политика на България къмъ Турция и се отбелязва нежеланието на тая да припознае българския Князь и правото на българскитѣ си поданици да иматъ свои духовни началници. „Българското правителство, продължава нотата, моли Високата порта да промѣни своето поведенне къмъ българитѣ отъ другитѣ области на империята и да имъ признае сжщитѣ права и привилегии, които имъ сж гарантирани чрезъ имперскитѣ закони и международни договори и отъ които се ползватъ всички други народности.“ Не се ли вслуша Портата въ гласа на България и не задоволи законнитѣ ѝ искания за припознаване Княза и правата на българската черква, княжеското правителство — завършва нотата — ще се види принудено „да потърси въ собственитѣ си сили срѣдствата, за да излѣзе отъ едно положение, пълно съ неизвестности и опасности“.

Нотата предизвиква изненада и смуть въ кржговетѣ на Портата, които не сж знаели, отъ где черпи българското правителство смѣлость за такъвъ решителенъ езикъ (док. № 71). Официозътъ на българското правителство, Свобода, все тѣй категорично въ критиката си на турската политика спрѣмо България и българитѣ, намира, че управницитѣ край Босфора трѣбва да се позамислятъ върху „сетнинитѣ, които би могли да произлѣзатъ отъ тѣхното колебание и нерешителность да упражнятъ своето сюзеренно право“, потвърждавайки фермана за Екзархията, въпрѣки противодействието на руската дипломация и на Патриаршията. „Ще ли Турция да обходи и този пжтъ въпроса съ мълчание, за да угоди на Русия?“ пита на край органътъ на Стамболова, въ статията си отъ 16 юний 1890 год.²

Твърде вѣроятно е, че внушението за твърдо държане на Стамболова къмъ Турция по въпроса за Княза и Екзархията иде преди всичко отъ Австрия. Въ речъта си предъ делегациитѣ отъ май 1890 графъ Калноки заявява, че България държала бждещето си въ собствени ржце и че то могло да се смѣта осигурено, ако правителството не се отклонява отъ досегашната си политика³. Тревогата въ Европа по това време за възможенъ опитъ на Русия да нападне било България, било Турция подтиква Австрия да се покаже благоразположена къмъ България и да ѝ даде подкрепата си по националнитѣ ѝ домогвания, за да я има на своя страна при

¹ Срв. френския текстъ въ архива на Външното министерство, дѣло № 1 отъ 1890 г. и българския преводъ въ Свобода, бр. 372 и 373 отъ 20 и 23 юний 1890 г.

² Свобода, бр. 371 отъ 16 юний 1890 г.

³ Свобода, бр. 367 отъ 3 юний 1890 г.

единъ въоръженъ конфликтъ на Балканитѣ. Тѣй или инакъ, имайки съчувствието на нѣкои велики сили, които сж били противъ Русия и руското влияние въ Турция, и схващайки трудното положение на Турция, поставена да избира, по македоно-българския въпросъ, между руския, гръцкия и сръбския натискъ, отъ една страна, и подкрепата на българскитѣ искания отъ дипломацията на Тройния съюзъ и на Англия, отъ друга страна, Стамболовъ подава нотата си, изчаквайки самоувѣрено благоприятния ѝ ефектъ¹.

Повѣрителнитѣ писма и телеграми, размѣнени презъ юний 1890 г. между българското агентство въ Цариградъ и правителство въ София (министъръ-председателя Стамболовъ, намѣстника му Г. Живковичъ и временно-управляващия външното министерство, вмѣсто подалия оставка Странски, Ив. Панайотовъ), ни въвеждатъ въ очаквания и опасения на заинтересуванитѣ български фактори, въ свръзка съ нотата отъ 4 юний (док. №№ 70—85). „Въ дипломатическото тѣло, съобщава Вълковичъ на Стамболова (8 юний), гледа се на нотата като на едно важно събитие. Следствието на тая постъпка ще е съразмѣрно съ поддръжката, която ще ѝ дадатъ благоприятствуващитѣ намъ велики сили. Затова нужно е да се заставятъ агентитѣ имъ въ София да я поддръжатъ предъ Високата порта. Съ нотата се почва една морална борба съ Високата порта. Неуспѣхътъ ни ще има безмѣрни лоши следствия, затова нужно е да упражнимъ всичката си енергия и постоянность въ защита на правата ни“ (док. № 70). И на 18 юний, до Живкова: „Работата влѣзе въ до-добъръ пжтъ. Има голѣма надежда за сполука; трѣбва обаче княжеското правителство да докаже, че то е решено да не отстѣпи въ нищо“ (док. № 78).

Рапортирайки на 19 юний 1890 г. подробно предъ Стамболова по сждбата на нотата, Вълковичъ излага разговора си съ Великия везиръ, министра на външнитѣ работа Саидъ паша и нѣкои чужди дипломати, между 8 и 16 юний (док. № 86). Първиятъ призналъ правотата на българскитѣ искания, но намѣрилъ, че формата на нотата не била „*ni rôle ni politique*“ и че дори великитѣ сили запазвали въ нотитѣ си „повече почтителни форми спрѣмо Високата порта“. Въ заключение Вълковичъ съобщава за благоприятното впечатление: „Въпросътъ влиза въ доста добъръ пжтъ. Туй ни е едно ручателство, че ако княжеското правителство постоянноува въ справедливата си и тѣй ясно начертаната си политика, то може да се надѣе за старанията и стремленията си на блѣскаво и сполучливо следствие“.

¹ Срв. по въпроса И. Панайотовъ, Русия, великитѣ сили и бълг. въпросъ 151 нт.

Издаването на два берати за български владци въ Скопие и Охридъ на 26 юлий 1890 г. увѣнчава съ известна сполука българската външна и културна политика по отношение на Турция, при което дипломатическата поддръжка отъ страна на Австрия, Германия, Италия и Англия е имала решаващо значение. Несъмнено, победата на българското правителство не е била пълна, тъй като искането на Стамболова, въ решителната му нота, за признаване на князь Фердинанда не бива удовлетворено. Въ тая точка Високата порта е следвала тактиката си, осветена отъ традицията, да примирява нѣкакъ, чрезъ отстъпките си, противоположните интереси на двете групировки между великите сили. Не признава ли тя Фердинанда,—за да даде съ това удовлетворение на Русия,— въ замѣна биватъ задоволени исканията на България за владци въ Македония, за постройка на българска черква въ Цариградъ, за издаване тамъ на български вестникъ и пр., съ което пъкъ се идва насрещу исканията на Тройния съюзъ, който е взелъ България подъ своя закрила¹. Българската екзархия може отъ сега нататкъ да закрепи ведомството си въ Македония и да се грижи по-енергично за националнополитическите и черковно-просвѣтните интереси на българското население въ турските области, въ очакване на нови моменти, които биха позволили разширяване на влиянието ѝ и засилване на българщината тамъ.

¹ Срв. Ив. Панайотовъ, ц. с. 155.